

RECENSIONER OCH BOKANMÄLNINGAR

Biskop Sarapion av Thmuis böner. Översättning från grekiskan av David Heith-Stade, inledning av Anders Ekenberg. Skellefteå: Artos & Norma 2013. 65 s. ISBN 978-91-7580-663-1.

Biskop Sarapion av Thmuis böner är ett tunt häfte med böner från den tidiga egyptiska kyrkan som har bevarats till eftervärlden i en enda handskrift från Athos. Den svenska översättningen av den grekiska texten är föredömligt utförd av David Heith-Stade, och Anders Ekenberg har skrivit en utmärkt inledning som placerar textsamlingen i ett teologiskt och liturgiskt sammanhang. Sarapion är känd genom ett fåtal andra texter som han skrev, samt genom brev som en av hans egna förgrundsfigurer, Athanasios av Alexandria, författade till honom under 300-talet. Bönerna bär dock ingen prägel av det som Athanasios argumenterade för, nämligen Andens gudomliga status, och kan därför vara vittnesbörd om en äldre tradition; Sarapion var i så fall utgivare snarare än författare.

Bönerna är knutna framför allt till dopet och den eukaristiska gudstjänsten, men det finns även böner vid ämbetstillsättningar och begravning. Förbön och välsignelse är två motiv som genomsyrar texterna, och som kan markera både närhet och distans till nutida bönepraxis. Efter en inledande åkallan av "allt köotts Gud och all andes Herre" övergår en av förbönerna till att nämna alla dem som ingår i den lokala kyrkan: biskopen, medpresbytererna, diakonerna, subdiakonerna, textläsarna, tolkarna (från grekiska till koptiska), klosterfolket och till sist familjerna. Bönen om välsignelse kan gälla människorna både direkt, genom bön om hälsa för både kropp och själ, och indirekt, som i bönen över vatten och olja: "Skänk din helande kraft åt dessa skapade ting, så att all feber, varje demon och varje sjukdom

fördrivs när man dricker av dessa skapade ting och blir smord med dem." Det finns en befriande direkt relation mellan ord och handling, som bland annat syns i bönerna om handpåläggning över katekumenerna och lekfolket: "Herre, vi sträcker ut våra händer och ber att den gudomliga och levande handen (den ende sonens hand) sträcks ut och välsignar detta folk."

Andreas Westergren
Lund

Christian H. Bull, Liv Ingeborg Lied & John D. Turner (red.). *Mystery and Secrecy in the Nag Hammadi Collection and Other Ancient Literature: Ideas and Practices. Studies for Einar Thomassen at Sixty*. Nag Hammadi and Manichaean Studies 76. Leiden: Brill 2011. xx+540 s. ISBN: 9789004212077.

Denna antologivolym, bestående av 23 artiklar på engelska och franska, är sammanställd för att hedra Bergensprofessorn Einar Thomassen på hans 60-årsdag och uppmärksammar därmed Thomassens många och betydande forskarinsatser. Thomassen disputerade 1982 vid St. Andrews universitet i Skottland på en avhandling om *Den tredelade traktaten* i Jungkodexen och har under många år studerat Nag Hammadi-texterna med särskilt fokus på det valentinianska materialet. Thomassen har publicerat ett stort antal viktiga artiklar i ämnet men har även bidragit i så vitt skilda ämnen som antik orfism och marockansk sufism på 1800-talet. Thomassen är också en uppmärksammad, skicklig och hängiven pedagog och har skrivit mycket bra introduktioner till antikens religiösa värld. Han har också genom sitt engagemang för Nordic Nag Hammadi and Gnosticism Network, som utvecklats till det största internationella forumet för Nag Hammadi-forskning, bidragit till en bra och inspirerande miljö för unga forskare, många av vilka har bidragit med artiklar i denna volym. År 2006 utkom Thomassens *magnum opus* som ingen som studerar antik gnosticism kan undgå att läsa: *The Spiritual Seed: The Church of the "Valentinians"*. I detta verk systematiseras valentiniansk teologi utifrån alla tillgängliga källskrifter, patristiska såväl som från Nag Hammadi.

Redaktörerna, som också bidrar med varsin artikel i volymen, är Christian Bull, Liv Ingeborg Lied och John Turner. Christian Bull dis-

puterade i somras på en avhandling om hermetism och hade Thomassen som handledare; Liv Ingeborg Lied är före detta elev till Thomassen och numera professor i religionsvetenskap i Oslo; John Turner har arbetat nära Thomassen under många år och blev nyligen också förärad en festskrift för sina insatser inom Nag Hammadi-forskningen (speciellt det setianska materialet).

Innehållet i *Mystery and Secrecy* speglar Thomassens breda intressen och knyts ihop, som titeln indikerar, av ett fokus på det esoteriska och hemliga men även användningen och förståelsen av begrepp som *mysterion* under antiken. Det är uppenbart att detta tema har inspirerat Thomassen, som bland annat skrivit om användningen av termen *mysterion* i *Filipposevangeliet*.

Boken är uppdelad i tre delar med nio artiklar i varje, och tyvärr tillåter inte utrymmet här att diskutera varje artikel ingående. Del I behandlar Nag Hammadi-texter och gnostiskt material. Här finner vi bland annat en artikel av Harvardprofessorn Karen King som i sitt bidrag "Mystery and Secrecy in *The Secret Revelation of John*" kartlägger temat "Mystery and Secrecy" och användningen av termen *mysterion* i *Johannesapokryfen*. Det apokryfiska språkbruket används bland annat för att betona den sanne gudens apofatiska natur och "gnostikernas" särställning gentemot avfällingar, men även enligt King för att betona människornas bristande kunskap, särskilt om de demoniska makterna som befolkar kosmos. King framhåller dock att det apokryfiska språkbruket i *Johannesapokryfen* inte nödvändigtvis reflekterar en social miljö där en differentiering gentemot utomstående var intensifierad. "Gnostiska" grupper (King använder termen med citationstecken) skiljde sig inte från övriga kristna grupper i detta avseende, menar hon. King har tidigare profilerat sig starkt genom att avråda från att använda termen gnosticism och i denna artikel befäster hon sitt ställningstagande. Termen förekommer knappast längre i detaljstudier men frågan är dock om inte termen fortfarande är gångbar i bredare komparativa undersökningar?

Kings slutsats om *Johannesapokryfens* icke-esoteriska och inkluderande karaktär delas i viss mån av Antti Marjanen i hans artikel "Sethian Books of the Nag Hammadi Library as Secret Books", som följer på Kings artikel. Marjanen undersöker språkbruket och strukturen i *Johannesapokryfen*, men även i andra setianska texter, t. ex. *Egyptierevangeliet* och *Adamsapokalypsen*, och kommer där fram till att i flera fall riktar sig budskapet inte till judar eller kristna i allmänhet,

som i *Johannesapokryfen*, utan uteslutande till initierade grupper identifierade som Sets säd. Dessa texter är sinnebilderna av exklusivitet.

I den femte artikeln i del I, "Joseph le charpentier planta un jardin ..." (EvPhil 73,8–9): Sens apparent et sens caché dans l'Évangile selon Philippe", skriver Louis Painchaud om en spännande passage i *Filipposevangeliet* (73:8–9) där Josef, Jesu far, porträtteras som snickaren som odlar träden som han sedan använder för att bygga korset av, det kors som hans son sedan korsfäst på. Thomassen har tidigare tolkat Josef som en metafor för demiurgen, ett förslag som ifrågasatts som onödigt gnostiserande i flera djupstudier av *Filipposevangeliet* (bland annat av Hugo Lundhaug i dennes avhandling från 2007 och Minna Heinola i hennes avhandling från 2010). Painchaud öppnar dock återigen för denna något mer kreativa läsning genom att argumentera för att *Filipposevangeliets* svårtydda uppbyggnad tyder på att innehållet krävde en initierad hermeneutiker för att bli meningsfull. Painchaud läser texten som en representation av samma anda som speglas i *logion* 2 i *Tomasevangeliet*, där det står att den som lyckas tyda budskapet i texten kommer vinna evigt liv.

Artiklarna i bokens andra del behandlar annat kristet material, texter såväl som arkeologiskt material. Ismo Dunderberg undersöker mysterietemat och mysteriespråket i Johannesevangeliet medan Birger A. Pearson behandlar Paulus. Hugo Lundhaug bidrar med en artikel om hur Shenute legitimerade sin 80 år långa ledning av det Vita klostret. Kampen mot bruket av apokryfiskt material och meningsmotståndare var central för att fastställa Shenutes eget tolkningsföreträde av "Guds mysterier", menar Lundhaug. David Brakke bidrar med en artikel om hur man ska tolka Evagrius av Pontos återhållsamhet ifråga om sina teologiska ståndpunkter i brev adresserade till vänner och bekanta, som t.ex. i *Brevet till Melania* (som kanske inte alls är ett brev till Melania enligt Brakke). Tidigare har forskare förklarat Evagrius återhållsamhet i termer av esoterism, eller viljan att dölja heretiska inslag (läs origenism), men Brakke menar att det snarare var av pedagogiska skäl som vissa teologiska detaljer och utsvävningar tillbakahölls. Evagrius försökte inte hemlighålla sin origenism, menar Brakke; inslag av *apokatastasis*-läran är tydliga i *Brevet till Melania* (206). Detta påminner mycket om hur valentinianen Ptolemaios *Brev till Flora* (som återfinns i Epifanios *Panarion*, 33) har tolkats. Avsaknaden av protologi i Ptolemaios beskrivning av sin teologi har fått vissa forskare att ifrågasätta om det är valentinianen

Ptolemaios som skriver till Flora över huvud taget. Emellertid kan långa utläggningar om eonernas olika relationer och funktioner i protologin snarare ha fungerat avskräckande och hämmande och det är därför förståeligt, i linje med hur Brakke argumenterar i fråga om Evagrius återhållsamhet, varför Ptolemaios inte diskuterar dessa aspekter av sin kristna tro till skillnad från heresiologer som Irenaeus som nästan uteslutande upptas av dem.

Sist i del II får vi ta del av en mycket intressant artikel av Tuomas Rasimus om *ichthys*-symbolen i tidig kristendom. Rasimus menar att den mycket populära fisksymbolen växte fram då kristna anammade det åttaeckrade hjulet som monogram för vissa *nomina sacra*, som t.ex. IXΘ (Jesus, Kristus, Gud). Med hjälp av hjulet kunde fler ord bildas som också finns belagda (som t.ex. IXΘΥΣΣ) och hjulet var även en vanlig symbol för bröd (förutom att det innehöll monogrammet "fisk"), vilket skulle passa bra med myten om fisk och bröd i NT.

Del III ägnas åt icke-kristet material, bland annat diskuterar Jan Bremmer, utifrån ett historie- och källkritisk perspektiv, vad vi vet om hur de eleusinska mysterierna firades. Bremmer försöker tona ner idén om att mysteriekulten (särskilt hemlig eller exklusiv var den för övrigt inte) var upptagen med livet efter döden eller det eviga livet. Kulten var snarare en sedvanlig fruktbarhetsrit och festival. Jonas Bjørnebye och Marvin Meyer bidrar med varsin artikel om Mithraskulten, Bjørnebye om det avancerade initiationssystemet och Meyer om de omdiskuterade raderna 475–834 i den stora magiska papyrusen i Paris, även kallad "mitrasliturgin". Meyer utgår ifrån att detta verkligen är en genuin återgivning av mitrasliturgin och bryter ner och analyserar delar av de mycket svårgenomträngliga passagera. Del III innehåller även bidrag från Christian Bull om hur begreppet *mysterion* förstås och används i hermetisk tradition samt en artikel av Jørgen Podemann Sørensen om speciella sorters hymner i hermetiskt material, bland annat den hemliga hymnen i texten *Om den åttonde och nionde*, som hermetikern rekommenderas att "sjunga i tystnad".

Avslutningsvis bör redaktörerna berömmas för en väl sammanställd festskrift som lyckas täcka in Thomassens breda intresseområden, och som på tillbörligt sätt hedrar en högst förtjänt mottagare.

Paul Linjamaa
Lund

Chrysostomosliturgin: Den gudomliga liturgin av vår fader bland de heliga, Johannes Chrysostomos. En nyöversättning. Stiftelsen för Finlands ortodoxa kulturcentrum/Anastasis Media 2012. 82 s. ISBN: 978-952-99462-5-9 / 978-91-978719-3-8.

I 2008 begynte metropolitt Ambrosius av Helsingfors å legge planer for en svensk nyoversettelse av den ortodokse kirkes vanligste nattverdsgudstjeneste, den såkalte Chrysostomosliturgien. Finland har som kjent en ortodoks statskirke, hvilket gjør den både mer ressurssterk og enhetlig enn de ortodokse i Sverige. I 2010 startet arbeidet, og ikke mer enn to år senere ble det ferdige resultatet presentert med biskopsliturg i Helsingfors' ortodokse domkirke (Uspenskijkatedralen) den 27. mai 2012.

Som man ser av redaksjonens sammensetning (Sergius Colliander, Michael Hjälms, Paul Nordgren og Mikael Sundkvist) var dette aldri ment å være et rent finsk foretagende. Svenske Anders Piltz og David Heith-Stade leverte dessuten de "råoversettelser" (dette er redaksjonens eget ord) fra gresk som redaksjonen senere har bearbeidet. En rekke andre personer har også bidratt til det ferdige resultatet. Ambisjonen har vært å skape et gudstjenestespråk som er moderne; f.eks. har man så mye som mulig anvendt Bibel 2000 for å gjengi Bibelsitater. I det store og hele gjør den finsk-ortodokse kirke en hederlig innsats for nordisk religiøs kultur med denne utgivelsen, og patristisk interesserte får tilgang til en pålitelig moderne oversettelse av en bysantinsk tekst som er oversatt direkte fra gresk og ikke via kirkeslavisk.

Liturgien finnes riktignok oversatt til svensk allerede – de mest brukte er Tito Collianders og Christoffer Klassons. Begge disse er imidlertid slavisk-påvirkede énmannsprosjekter, og oversettelsene er holdt i et arkaiserende språk. Den nye oversettelsen er på den annen side hva man kan kalle et komitéarbeide. Heri ligger både styrken og svakheten. Jeg skal ikke kommentere selve oversettelsesvalgene i og for seg; alle greskkyndige lesere kan naturligvis finne enkeltfraser som man synes er problematisk eller unøyaktig oversatt, men dette gjelder for oversatte verker i største almenhet. Hovedproblemet med denne oversettelsen er at man liksom aner at formuleringene er blitt til som kompromisser. Språklig eleganse og finesse har i for stor grad fått vike for en firkantet stil. For eksempel utbasunerer diakonen i forbindelse med trisagion: "Välsigna, fader, stunden för hymnen Trefalt helig." De

liturgiske tekstene er primært poetiske tekster, og den bysantinske tradisjonen har bestandig vektlagt språklig skjønnheten; derfor er det synd at det poetiske ikke kommer mer til sin rett i oversettelsen. Kanskje er den knappe tidsplanen en del av forklaringen.

Ett annet problem er at boken ikke føles helt som en bok: Den er vanskelig å finne på nettet og i bokhandlere, og formatet er ikke direkte tiltalende. Ifølge forordet planlegges oversettelser av flere gudstjenestetekster, som så skal inngå i et større bind. En slik utgivelse ville så avgjort berike ortodokst liturgisk liv og utgjøre et kjærkomment tilskudd for patristisk interesserte i Norden. Redaksjonen antyder imidlertid at arbeidet med Chrysostomos-liturgien også vil fortsette fram til den samlede utgaven. Bibel 2000 fikk stilistisk hjelp av blant andre Tomas Tranströmer. I det videre arbeidet med ortodokse liturgier kunne jeg ønske meg flere poeter.

Thomas Arentzen
Lund

Efraim Syriern. *Hymnerna om tron*. Översatta från syriskan och med inledning av Sten Hidal. Artos & Norma 2014. 336 s. ISBN 978-91-7580-682-2.

Efraim Syriern, "den heliga Andens harpa", är den mest hyllade av den tidiga syriska kyrkans poeter och lärare. Han föddes i början av 300-talet och dog år 373. Större delen av sitt liv tillbringade han i staden Nisibis (våra dagars Nusaybin på gränsen mellan sydöstra Turkiet och nordöstra Syrien) där han verkade som diakon och kateket i den lokala kyrkan. Eftersom biografierna om honom är sent tillkomna och fulla av legendariskt material, framträder han huvudsakligen genom sina skrifter som är författade på syriska. Även om Efraim skrev bibelkommentarer på prosa, är den klart större delen av hans alster formulerade på poesi. Detta gör honom till ett unicum i fornkyrkan. Efraims poesi bygger på ett antal versmått som karakteriseras av en växling mellan betonade och obetonade stavelser. Hans poetiska författarskap består dels av predikningar på vers (*memre*), dels av strofiska hymner (*madrashé*) avsedda att sjungas inom liturgins ram. Dessa hymner är över 400 till antalet och fördelar sig på ett dussintal cykler över olika temata. De är över lag av polemisk karaktär

och kännetecknas av återkommande utfall mot oliktankande av olika slag i poetens omgivning: markioniter, arianer och anhängare till den syriska läraren Bardaisan. Även antijudiska utsagor förekommer. Även om alla hymner inte nödvändigtvis är äkta i den meningen att Efraim själv har skrivit dem, representerar de en miljö som verkar i hans anda och tradition. Äkthetsfrågan när det gäller äldre litteratur har i nyare forskning fått en vidare mening än i tidigare forskning. En levande litteratur används, förvaltas och förändras med tiden.

Nu har vi fått en svensk tolkning av den cykel hymner som går under den latinska titeln *De fide*, på svenska *Hymnerna om tron*. Sten Hidal har ända sedan tidigt 1970-tal arbetat med den äldsta syrisktalande kyrkans historia och litteratur. Han är väl förtrogen med Efraim efter att 1974 ha försvarat en doktorsavhandling om Efraims bibelkommentarer till Genesis och Exodus och därefter ha översatt bland annat *Hymnerna om paradiset* (1985), som för övrigt är den enda av Efraims hymnsamlingar som är befriad från polemik. Hidal sticker inte under stol med att det varit omöjligt att i översättningen bevara de yttre poetiska formelementen. Detta hindrar inte att översättningen ofta ändå har ett poetiskt skimmer. Texten flyter väl och bildspråket som hos Efraim är så rikt framträder tydligt, likaså de teologiska ståndpunkterna. Till varje hymn finns en mycket kort kommentar. Den som vill ha fylligare information och referenser för de talrika bibelallusionerna hänvisas till Efraimforskningens nestor Edmund Becks utgåva och översättning i CSCO och hans monografi över *Hymnerna om tron*. Sten Hidal har med denna nya översättning skänkt oss ännu en viktig text på svenska från den syriska litteraturens skattkammare.

Bo Holmberg
Lund

Garth Fowden. *Before and After Muhammad: The First Millennium Refocused*. Princeton and Oxford: Princeton University Press 2014. 230 s. ISBN 978-0-691-15853-2.

I sin nya bok vill Garth Fowden, verksam som forskare och professor vid universitetet i Cambridge, förlänga senantiken i båda ändarna till att omfatta hela det första årtusendet. Denna kronologiska utvidgning

av senantiken kompletterar han med en geografisk förskjutning österut, så att Västasiens roll för vår förståelse av perioden blir belyst. Ett viktigt syfte med denna såväl temporala som spatiaa expansion är att inkludera islam som en av rötterna till vår nutida europeiska erfarenhet.

I sin forskningshistoriska översikt i bokens två första kapitel giver Fowden en rad exempel på hur olika forskare under de senaste dryga 200 åren har periodiserat århundradena efter vår tideräknings början och hur de gestaltat förhållandet mellan väst och öst. Anmärkningsvärt är att redan Edward Gibbon på 1700-talet i slutet av sitt verk om Roms nedgång och fall, trots sin uppenbara eurocentrism, hade vida perspektiv och framställde både Muhammed och Koranen utan alltför negativa omdömen. Även om Jakob Burckhardt sannolikt var den förste som år 1853 använde ordet "senantiken" (*Spätantike*) och då i en pejorativ mening, är det framför allt hos konsthistoriker under årtiondena kring sekelskiftet 1900 som Fowden ser positiva öppningar mot öst och islam. Särskilt i Wien pågick kring detta sekelskifte en synnerligen livlig verksamhet inom såväl naturvetenskap som humaniora, konst och arkitektur. De olika verksamhetsfälten befruktade varandra och skapade en vidsynhet och tolerans. Så inspirerade den framväxande neurovetenskapen inte bara Freuds psykoanalys utan också Gustav Klimts (d. 1918) konstnärskap och Alois Riegls (d. 1905) konsthistoriska forskning. Inte minst blev insikten om betraktarens kreativa roll i den estetiska upplevelsen synliggjord och uppmärksammas. Fowden lyfter särskilt fram Riegls *Stilfragen: Grundlegungen zu einer Geschichte der Ornamentik* (1893) som en ofta förbisedd milstolpe på vägen mot en ny förståelse av kontakter och samband mellan kulturer och epoker. I Riegls fall gällde det att visa hur växtornamentiken hänger samman från främreorientalisk forntid fram till 1400-talets Kairo. För honom innebar inte senantiken något förfall utan ett skede i en utveckling som sträckte sig långt in i islamisk tid.

Medan en del eurocentriska forskare velat se invasionen av Rom år 410 (eller avsättningen av den siste västromerske kejsaren år 476 eller stängningen av Platons akademi i Aten år 529) som ett avgörande brott i historien, lade Henri Pirenne (d. 1935) skulden för antikens slut på de arabiska erövringarna under 600-talet. Den historiker som under senare årtionden sannolikt betytt mest för att bryta med denna eurocentrism är Peter Brown. Han började redan på 1960-talet använda begreppet "senantiken" (*Late Antiquity*) och har alltsedan sin

bok *World of Late Antiquity* (1971) förespråkat en utvidgad syn på senantiken som sträcker sig från ca 200 till ca 800 e.v.t. och alltså inbegriper inte bara Byzans utan också islams tidiga skede. Det är denna mer omfattande definition av senantiken som blivit förhärskande under senare år och som tillämpas i referensverket *Late Antiquity: A Guide to the Postclassical World* (red. Bowersock, Brown, Grabar) från 1999. Men Fowden vill alltså gå längre och låta senantiken omfatta hela det första årtusendet.

Från och med det tredje kapitlet i boken vill Fowden framföra sina argument för sin nya periodisering. Där andra talar om förfall och en slutgräns för antiken vill han hellre tala om kontinuiteter och gradvisa omvandlingar. Han menar att det under det första årtusendet uppstår en rad traditioner som enligt ett likartat schema utvecklas till ett moget stadium. Han räknar upp och behandlar sju sådana traditioner: 1) Grekisk filosofi i de alexandriska skolorna; 2) Kristendom; 3) Rabbinsk judendom; 4) Manikeism; 5) Islam; 6) Romersk rätt enligt *Codex Justinianus*; 7) Zoroastrism eller mazdaism. I fokus står rabbinsk judendom, kristendom och islam. Det likartade schema som dessa traditioner (särskilt de som står i fokus) skall ha genomgått är i tur och ordning det profetiska, det skriftliga och det exegetiska. Dessa stadier kan skifta i längd, men man behöver taga hänsyn till alla tre för att förstå en traditions uppkomst och väg till mognad. Det är på denna punkt som Fowden menar att Peter Browns långa senantik inte är tillräckligt lång. Den inbegriper varken kristendomens eller den rabbinska judendomens tidiga skeden och inte heller islams långa väg till mognad. Med det biologiska begreppet "mognad" (*maturation*) tillämpat på kulturella traditioner avser Fowden ett stadium då en tradition har utvecklat så pass mycket institutioner och läromässiga ställningstaganden att den tycks motsvara det vi i dag ser som karakteristiska uttryck för traditionen i fråga, hur självmotsägande dessa intryck än må vara. Islams väg till mognad i denna mening sträcker sig över flera århundraden. Fowden ser avståndet mellan det profetiska stadiet (Muhammed) och det skriftliga (Koranen) som kort i islams fall, medan det exegetiska stadiet är utdraget. Men redan Koranen är ett starkt argument för en kontinuitet med tidigare traditioner, särskilt kristendom och rabbinsk judendom. Som många andra forskare (t.ex. Christoph Luxenberg, Angelika Neuwirth och Holger Zellentin) har visat, går det inte att förstå Koranen annat än som en dialog med dessa tidiga traditioner. Den fortsatta utvecklingen visar på starka band med

tidigare skeden både materiellt och intellektuellt. Arkitekturen under umayyaderna (661–750) med säte i Damaskus tydliggör kontinuiteten med framför allt östromersk byggnadsstil och ornamentik. Den abbasidiska revolutionen (749–750) innebar starten på ett islamiskt imperium med Bagdad som centrum och betydelsefulla kopplingar till Iran inom arkitektur, litteratur och ideologi (det senare har inte minst lyfts fram av Dimitri Gutas). Den exegetiska litteraturen är synnerligen rik under islams fyra första århundraden. Det gäller att tolka profetens egna ord och handlingar liksom den gudomliga uppenbarelsen i Koranen. Allt detta sker i nära dialog med kristna och judar i området och i konkurrensen mellan olika uttolkare av vad det innebär att vara muslim. Till detta kommer den aristoteliska filosofin som via syriska översättningar av Sergius av Reshaina (d. 536) och hans efterföljare påverkade de lärde i Bagdad under framför allt 800- och 900-talen. Även om islam nådde en provisorisk mognad i Fowdens mening redan före år 1000, tillstår han att den verkliga syntesen först genomfördes av al-Ghazali (d. 1111) som också införlivade den sufiska eller mystiska erfarenheten i helhetsbilden.

Av de tre stadierna i en traditions utveckling betonar av naturliga skäl Fowden den exegetiska fasen då olika vägar prövas, debatter förs, urkunderna tolkas och undervisning etableras. I två hela kapitel behandlar han den grekiska filosofins ("aristotelismens") betydelsefulla roll för den exegetiska utvecklingen inom alla de tre religioner som står i fokus (kapitel 5) och förhållandet mellan lag och religion i ett exegetiskt perspektiv (kapitel 6). Trots mångfalden av infallsvinklar är det starkaste intrycket från Fowdens bok att han på ett så självklart sätt inkluderar islam åtminstone fram till år 1000 i den senantika diskursen. De av oss som har sysslat en smula med både patristik och islamologi har länge känt ett gap mellan dessa discipliner. Det finns hopp om att detta svalg håller på att överbryggas.

Fowden är ingen fundamentalist när det gäller den nya periodiseringen. Han är väl medveten om att alla periodiseringar är efterhandskonstruktioner och att olika periodiseringar kan användas parallellt för olika syften. I Fowdens fall är syftet att få oss som lever i Europa i dag att inkludera islam bland våra religiösa och kulturella rötter och därmed också befrämja integrationen av muslimer i vår del av världen. Detta pedagogiska syfte förklarar en del förenklingar och generaliseringar i framställningen. Utifrån en historisk-kritisk synvinkel kan man kanske tycka att Fowden är en aning godtrogen när

det gäller islams uppkomst. Han tycks ta den i efterhand konstruerade ursprungsmyten för historiskt sann. Fastän han i förbigående hänvisar till Maurice Halbwachs och Jan Assmanns studier i kollektivt och kulturellt minne, saknar man den klara distinktion som till exempel Assmann gör mellan historia och kulturellt minne. Men Fowden har, som sagt, ett angeläget pedagogiskt syfte. Islam är en del av vårt kulturella arv. Men det finns också en kritisk knorr av annat slag i Fowdens budskap. Ett kontextualiserat studium av till exempel islams tidiga århundraden har potentialen att öppna dörrar till den egna traditionen som dagens anhängare själva kanske har glömt eller missförstått. Garth Fowden erbjuder med sin bok ett fruktbart sätt att i vår tid tala om Europas religiösa och kulturella rötter, ett sätt som vidgar perspektiven och förhoppningsvis leder till större tolerans och öppenhet.

Bo Holmberg
Lund

Tomas Hägg. *The Art of Biography in Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press 2012. ISBN 978-1-107-01669-9.

Enligt en särskild bestämning av genre finns det bara en enda biografi bevarad från Antiken, nämligen Plutarchos *Parallella liv*. Det är tur att en så snäv definition inte styrde Tomas Häggs läsning av biografins konst i Antiken, för då hade vi inte fått den rika volym som också blev Häggs sista. Över huvud taget ska vi vara glada för att boken kunde slutföras och publiceras ett år efter hans död, tack vare Stephen Harrisons slutredigering. Häggs bok tar sin utgångspunkt i en medvetet bred definition av biografi: "Biography is more subject matter than form, and the 'genre' easily slips out of the scholarly grip (3)". Just därför att den inte går att fånga, menar Hägg, har forskare inte tagit biografien på tillräckligt stort allvar.

I sju kapitel följer Hägg en kronologi som tar sin början i 400-talet f.Kr. och slutar ca 300 e.Kr. Genomgående är det bevarade skrifter som diskuteras, och Hägg inlåter sig inte i diskussioner om vad de förlorade verken kan ha innehållit. För honom är det viktigare att iaktta hur vi verkligen kan karakterisera de bevarade källorna än att försöka täcka historiska luckor med vågade hypoteser om eventuella ut-

vecklingslinjer. Med skildringar av några av historiens mest kända personligheter, Sokrates, Alexander och Jesus, är det ändå ett omöjligt projekt som Hägg har tagit sig an, och han koncentrerar sig därför på att läsa alla texter *som* biografier, även när de också kan tolkas på flera andra sätt. I ett prolegomena räknas kortfattat upp vad som är viktigt för Häggs egen infallsvinkel. Flera av dessa punkter, frågor om genre, historicitet och författarnas urvalsprinciper, kommer att tas upp i de olika kapitlen, vilket skapar en nödvändig konsekvens i ett arbete som annars vill undvika enkla slutsatser och peka på mångfalden och formbarheten i genren. Exempelvis anges hur många sidor varje verk utgör. Trots problemet att jämföra "printed pages in the original text" är greppet kongenialt, och hjälper läsaren att se de prioriteringar olika antika författare har gjort när de mer eller mindre utförligt har valt att berätta om en viss person eller en viss tid i hennes liv.

Bokens sju kapitel kan sägas utgöra en mängd närläsningar av olika biografiska texter. Även om narratologiska och klassiska retoriska termer förekommer har Hägg valt att låta språkbruket vara allmänt, för att bjuda in en bred läsarskara från olika discipliner. Titeln *Art* innebär inte att det är en särskilt "estetisk" läsning, utan kategorier som verkens struktur, manuskript, källor och *Nachleben* spelar en avgörande roll. Den som för pennan vänder sig emot stora historiserande slutsatser, men är ändå präglad av denna forskning.

Redan i det första kapitlet, "In the beginning was Xenophon: Memoir, encomium, romance", ställs frågan vad som skiljer en biografi från exempelvis gravinskriptionen, furstespegeln eller lovtalet (här speglar undertiteln inte kapitlet i sin helhet). Platon, Sokrates och Xenofon diskuteras och deras beskrivningar av filosofer och härskare (ex Kyros). Snarare än att se en enskild författare som biografins skapare är det gestalten Sokrates som är ursprungsfiguren. Platons *Apologi* är bara en av många skildringar som visar samma sak:

This consistent concentration of the living individual, with all its human traits, as opposed to any feats or monuments subsisting separately from it, may be regarded as the real start for biography, life-writing, after the hundred years of hesitant prehistory. The individual is in focus and the Life is the mode to convey its essence in an articulated form. (20)

Vad som börjar med Platon och hans samtida fortsätter att formas in i

hellenistisk tid, vilken är tidsperioden för det andra kapitlet. Trots att litterära konventioner har skapats, menar Hägg återigen att det är föremålet för biografien och inte bestämda genreförväntningar som är vägledande (68).

Därefter följer två kapitel som inte är självklara led i den traditionella utvecklingen från grekiska till romerska författare, trots att även dessa texter går att placera på samma tidslinje. Det är populära historier, som berättelsen om Alexander. Enligt Hägg var denna "the most widespread work of Greek literature next to the New testament; yet under the cover hide works of quite different contents and ethos (118)". När hjälteberättelserna om Alexander, Aisopos och Homeros introduceras förs därför en diskussion om vad en "öppen biografi" är. Dessa texter har inte en tydlig författare, utan har istället förvandlats genom århundradena, så att karaktärerna kan ändra gestalt flera gånger i samma verk. Ändå ser Hägg vissa gemensamma drag, som huvudpersonernas slagfärdighet och föga hjältelika död.

Steket är på så sätt inte långt till nästa kapitel, som behandlar den kristna traditionens tidiga centralberättelser. Hägg tecknar en utveckling där biografierna fylls ut efter hand, när tänkespråk blir evangelier, som i sin tur kompletteras av "apokryfa" berättelser, som Jakobs protoevangelium. Men är evangelierna alls biografier? I en allmän diskussion om vad en biografi är, lyder Häggs slutsats att det förstås beror på hur man definierar en "biografi", men att evangelierna inte avviker från någon norm mer än de flesta andra antika biografiska verk som är bevarade (155). När han sedan läser evangelierna som biografier förvånas han över hur lite som är gjort på Jesus som en biografisk karaktär i olika skepnader. Exempelvis kommenterar Hägg beskrivningen av en ung, "elak" Jesus i Tomas barndomsevangelium som typisk för en hjältes barndom; man ska därför vara försiktig innan beteckningar som "gnostisk" appliceras för att förklara en sådan skildring. Detta är bara en av de många iakttagelser som Hägg gör längs resans gång, och som visar hur ofrånkomlig den litterära analysen är även för teologiska och historiska antaganden.

Den historiska relevansen av Häggs angreppssätt blir också tydlig när den romerska biografien tematiseras i det femte kapitlet. Vilka källor hade de romerska författarna när de beskrev historien? Den litterära analysen är nödvändig i bedömningen. Om Tacitus beskrivning av sin svärfars ungdom menar Hägg exempelvis att det inte är nödvändigt att tänka sig en specifik källa: "there is, in fact, nothing in

the whole description that exceeds what Tacitus the rhetorician could have produced with a free hand" (206). Genom den panegyriska grundtonen låter Tacitus det liv realiseras som aldrig var möjligt för svärfadern under de historiska förhållanden han levde (214). Suetonius är en annan författare som historiker har avfärdat p.g.a bristande källkritik, men Hägg visar att Suetonius lyckas med det han vill litterärt: att skapa *enargeia*, eller uttrycks kraft, livfullhet. Dessutom kommer just Suetonius kejsarideal att få en verkningshistoria långt bortanför hans närmaste samtid, bl.a. som modell för Karl den store.

Denna påverkan skiljer Suetonius från den mest omtalade "biografen", Plutarchos, som är föremålet för det sjätte kapitlet. Det är intressant att jämföra rehabiliteringen av författarna i det föregående kapitlet med dekonstruktionen av den idealiserade Plutarchos. Till skillnad från Suetonius verkar inte Plutarchos ha varit hyllad i sin samtid, utan det är i själva verket först efter renässansen som han blir en portalfigur. Han var inte heller den tillförlitlige historiker eller litteraturteoretiker som forskningen ibland har velat göra honom till. Det är inte rimligt att förvänta sig att man med ett så ohanterligt material som papyrusrullar skulle kunna göra en riktig utredning av vilken källa som är mest tillförlitlig, konkluderar Hägg. Några sidor senare går han genom ett ofta citerat ställe från de *Parallella livet*, där Plutarchos verkar göra en tydlig distinktion mellan historia och biografi. Övertygande visar Hägg att denna boskillnad inte är en allmän regel, utan bara gäller i just det sammanhang det är skrivet i, nämligen dubbelbiografen om Alexander och Caesar. När källorna är så många som de är för kända kejsare, markerar Plutarchos, kan det inte bli en historisk redogörelse av alla stora händelser, utan han måste fokusera på individen. Plutarchos charm, menar Hägg, är hans oförutsägbarhet. Men han går inte att kopiera, som Suetonius, och har därför inte heller samma inflytande.

Det är en av bokens många styrkor att tiden efter Plutarchos röner fortsatt intresse. I själva verket är bokens längsta kapitel, det sjunde, en genomgång av heliga män och filosofer som Diogenes Laertios, Filostratos, Porfyrios och Iamblichos (m. fl.) beskriver dem. Den kristna biografen får förhållandevis lite utrymme (i en epilög) och Hägg försöker att ge skäl för det som inte har med den gamla nedgångstenen att göra. Det är förstås synd att Hägg drar streck redan år 300, men det är viktigt att se att han gör det på en positiv ton. Just under denna transformationstid är kreativiteten stor, skriver han, och

helgonvitan skulle få en långt större verkan i sin samtid än den antika biografien någonsin hade.

Boken avslutas inte bara med en utförlig bibliografi, utan också ett längre avsnitt där lämpliga utgåvor och översättningar presenteras i berättande text. Om varje verk är en slags *automimesis* av sin författare, vilket Hägg argumenterar, så gäller det också *Art of Biography*. Det är på många sätt ett mästerverk, d.v.s. ett verk skrivet av en mästare i konsten att läsa historiska källor. Hägg skriver en underfundig, varierad prosa, där han själv står i bakgrunden (ibland så att det är svårt att avgöra vad som är hans alldeles egna iakttagelser). Intresset för de många texterna, och inte minst den biografiska populärkulturen, överskuggar. Det enda man hade kunnat önskat sig ytterligare hade varit en längre inledning och avslutning, där konklusionerna hade fått samma utrymme som textanalyserna.

Andreas Westergren
Lund

Justinus Martyren. *Justins Dialog med jøden Tryfon*. Dansk översättning och inledning av Jørgen Ledet Christiansen, Niels Hyldahl och Mogens Müller. Antikken og Kristendommen 10. Fredriksberg: Anis 2012. 236 s. ISBN: 978 87 7457 630 3.

Justinus Martyren. *Apologi för de kristna, Andra apologin & Justinus martyrium*. Svensk översättning och inledning av Sven-Olav Back. Skellefteå: Artos & Norma 2014. 164 s. ISBN: 978 91 7580 714-0.

Det vi vet om Justinus Martyrens liv baseras på hans egna skrifter, berättelsen om hans martyrium, samt några avsnitt ur Eusebios *Kyrkohistoria* och hos Epifanios av Salamis. Justinus föddes förmodligen runt cirka år 100 i Flavius Neapolis, nuvarande Nablus på Västbanken. Han var välutbildad och skolad i antik filosofi, och hade med tiden en egen kristen filosofskola i Rom, dit han flyttade kanske i mitten på 130-talet. Han dog som martyr 167 e.Kr.

Justinus brukar räknas in bland de tidigkristna apologeterna, men hans apologier för den kristna tron är också viktiga av flera andra skäl. I hans första *Apologi* återfinns en av de tidigaste beskrivningarna av den tidigkristna gudstjänsten (1 *Apol.* 65 och 67). Justinus är även en av

de första författarna som diskuterar den kristna traditionen i relation till begreppet heresi (se t.ex. Alain Le Boulluec 1985). Han är även en av de första som på ett mer påtagligt sätt använder sig av antik filosofi för att förklara och framföra den kristna tron. För Justinus är kristendomen den enda säkra och fruktbara "filosofin" (*philosophia*) (*Dial.* 8.1). En av hans texter, *Dialogen med Tryfon*, är även skriven som en Platonsk dialog. Inte minst Justinus resonemang kring Kristus som Guds *logos*, och hans tanke om en gudomlig närvaro (*logos spermatikos*) i historien redan före Kristus (2 *Apol.* 13: "Alla dessa författare [antika filosofer och diktare] kunde på ett dunkelt sätt se verkligheten i kraft av det utsäde från Logos som fanns inplanterat i dem") har haft stor betydelse. Hans texter präglas i viss mån av filosofisk terminologi, men ändå framför allt av de bibliska texterna; Justinus refererar till såväl evangelierna, brev av Paulus som Uppenbarelseboken.

Vid sidan av några fragment finns endast tre av Justinus texter bevarade: *Dialogen med Tryfon* och hans *Apologi för de kristna* i två delar. Dessa tre texter tillsammans med *Justinus martyrium* har nu utkommit i nya översättningar på nordiska språk (apologierna finns även sedan 1996 på danska på Aarhus universitets forlag).

Den första av texterna, *Dialogen med Tryfon*, finns nu (2012) i en dansk översättning av Jørgen Ledet Christiansen, Niels Hyldahl och Mogens Müller. Översättningen av dialogen baseras i huvudsak på Edgar J. Goodspeeds utgåva (1914) som dock har korrigerats utifrån Miroslav Marcovichs (1997) samt Philippe Bobichons (2003) editioner. Boken innehåller förutom själva översättningen även en fyllig inledning, en översikt över innehållet kapitel för kapitel, en bibliografi samt ett bibelindex.

De andra tre texterna, *Justinus Apologi för de kristna* i två delar, och *Justinus martyrium* har i år kommit ut i svensk översättning av Sven-Olav Back. Översättningen av apologierna utgår i stort från Miroslav Marcovich's utgåva från 1994, men har korrigerats på några punkter med utgångspunkt från Denis Minns och Paul Parvis utgåva från 2009. Grekiskan för dessa ställen finns med som ett appendix i volymen. Översättningen av *Justinus martyrium* baseras på Herbert Musurillos grekiska text utgiven i *The Acts of the Christian Martyrs* (1972). Texten finns bevarad i tre recensioner. Det är den version som Back menar har kortats respektive förlängts i de två övriga versionerna, som har översatts. Volymen är inte så tjock men ändå innehållsrik. Vid sidan av de översatta texterna finns även en omfattande inledning på 30 sidor

(inklusive en detaljerad diskussion av källäget och de handskrifter som finns bevarade), ett appendix med de ställen där Back avviker från Marcovichs text, en rik bibliografi samt ett bibelindex.

Justinus texter från en tid strax efter den period då de ny-testamentliga texterna författades är väl värda att läsas. De ger både en spännande glimt av den tidigaste kristna historien och en aning av den tidigkristna förståelsen av Jesusgestalten endast cirka hundra år efter de första apostlarna.

Henrik Rydell Johnsén
Lund

Maijastina Kahlos (red.). *The Faces of the Other: Religious Rivalry and Ethnic Encounters in the Later Roman World*. *Cursor mundi* 10. Turnhout: Brepols 2011. viii+324 s. ISBN: 978-2-503-53999-7.

Hvad har skildringer af Kybelekulten i Rom at gøre med Ammians skildringer af hunnerne? Det er ofte en udfordring i artikelsamlinger, at få samlingen til at fremstå som et hele. I denne samling af ni artikler er det lykkedes. Bogen er et resultat af et forskningssamarbejde, den er velredigeret – forsynet med bibliografi og indeks og en introduktion, der gør andet og mere, end at opsummere artiklerne – og dens problemfelt har styrke til at bære artiklernes diversitet.

Problemfeltet er de "andre", hvordan forskellige grupper i den senere romerske verden har skildret og fremmedgjort andre grupper og herved bidraget til at definere deres egen gruppeidentitet (1). Potentielt kan skildringer af fremmede eller udenforstående også bidrage til forståelse af de fremmede. Sådanne aspekter er ikke fraværende i bogens artikler, men interesserer såvel redaktør som flertallet af forfatterne mindre.

Bogen består af en introduktion (1–15) og to hoveddele. Første hoveddel diskuterer skildringer af andre religiøse grupper (17–196), mens anden del diskuterer skildringer af andre folkeslag (197–274). Introduktionen påpeger det delvist arbitrære i denne opdeling og bruger som eksempel den ene af Kahlos' artikler. Andre enkeltbidrag viser, at polemik mod religiøse grupper kunne fremstille gruppens herkomst som fremmed og barbarisk (fx Rauhala 55). Tilsvarende omfattede skildringer af fremmede folkeslag ofte en kritisk skildring af

disse folkeslags religiøse skikke eller mangel på samme (fx Isaac 252). Alligevel fungerer opdelingen, idet enkeltbidrag inden for de to dele supplerer hinanden særligt godt (fx Vähäkangas og Jacobsen i del I og Lampinen og Isaac i del II).

I introduktionen diskuterer Kahlos bogens problemstilling og tilgang (1–5). Fokus er på "otherness as a discursive construct and as a relational category" (2), og det antages, at skildringer af andre bidrager til gruppeidentitetsdannelse og grænsedragning. Bogen vil diskutere "the process of image formation – the reasons and mechanisms behind the image" (4). Dette valg danner ramme for gode enkeltbidrag og et endnu bedre hele. Kahlos skriver imidlertid også "it is largely irrelevant whether these depictions or images are true or false" (4). Dette udsagn afspejler en skepsis i forhold til at diskutere "wie es eigentlich gewesen", der har været fremherskende i snart fyre år. Bogen viser, at denne bedagede berøringsangst er uholdbar: Hvordan kan man diskutere "the reasons and mechanisms behind the image", hvis man undlader at forholde sig til, om det billede, der tegnes, svarer til forfatterens og det samtidige publikums (oplevede) virkelighed? Romerske forfattere beskrev med gru keltiske og germanske menneskeofringer (Isaac) – men nogle af disse beskrivelser røber kendskab til detaljer i ritualer, der kan belægges arkæologisk. Modsat i forhold til kristne og jøder, hvor intet tyder på, at de skulle have praktiseret de menneskeofringer, som også nogle af deres modstandere tilskrev dem (Jacobsen, Mertaniemi, Kahlos, Lampinen). Disse og andre eksempler peger på et dynamisk samspil mellem det, der blev observeret, de fordomme, hvorigennem det observerede blev fortolket og beskriverens dagsorden. Flere enkeltbidrag, inklusiv Kahlos' egne, lader da også hånt om indledningens tabuisering af den historiske "virkelighed", og diskuterer, hvordan skildringerne forholdt sig til og giver indsigt i det skildrede (fx Kahlos 193, Petersen 34–35 og 46–48 og Isaac 252–253).

Efter at have klarlagt problemstillingen giver Kahlos en kort skitse af den tidligere forskning i identitetsdannelse og "de andre" indenfor antikstudier (5–7). Herefter følger et kort resumé af bogens ni artikler (7–9). Mange introduktioner af antologier ville slutte her. Kahlos går videre og identificerer ni gennemgående træk i fremmedgørelse og identitetsdannelse i antikken, som artiklerne klarlægger (9–15). Ét af de væsentlige anliggender i flere af de analyserede tekster er grænsedragning. Der henvises ikke hertil, men disse observationer bekræfter

Frederik Barths indflydelsesrige teori om gruppeidentitetsdannelse (*Ethnic Groups and Boundaries*, 1969).

Den første artikel i bogens første del er skrevet af Anders Klostergaard Petersen. Artiklen har tre dele. Sidste del (39–50) behandler Paulus' retoriske fremmedgørelse af sine modstandere i Andet Korintherbrev. Med afsæt i den teori, at den nære anden er mest problematisk, argumenterer Petersen for, at Paulus' modstandere næppe førte en radikalt afvigende lære. Anden del (31–39) diskuterer forudsætninger for fortolkningen, fx at brevet er en enhed. Artiklens første del (19–30) giver eksempler på teoretiske positioner om identitet og fremmedgørelse. Desværre bringes disse kun undtagelsesvis (den nære fremmede) i spil i forhold til artiklens del tre.

Marika Rauhala diskuterer livligt og indsigtfuldt skildringer af Kybelekulten (51–82). Ambivalente skildringer dominerer i senrepublikken og tidlig kejsertid frem til og med Lucian og Apuleius. I senantikken kompliceres billedet yderligere. Her findes fortsat ambivalente skildringer – men nu sideløbende med ny-platonikeres allegorisk apologi for kulten og skarp kristen polemik.

Päivi Vähäkangas analyserer Irenæus' skildring af valentinianerne (83–104). Hun fokuserer ikke på denne kritiks "doctrinal contents" men på "the means and strategies used in his refutation" (85). Vähäkangas påviser en række spændinger i Irenæus' polemik, fx: Valentinus skildres som kætteriets ophav, mens alle kætteriets oprindelse føres tilbage til Simon Mager (91). Valentinianerne fremstilles som splittede, men de bekæmpes som et hele (93–95). Irenæus' polemik sammenlignes fortjenstfuldt med Kelsos' samtidige polemik mod de kristne og med polemikken mod valentinianerne i *Sandhedens Vidnesbyrd* (102–104).

Anders-Christian Jacobsen analyserer Tertullians skildringer af hedninger, kættere og kvinder, som vigtige eksempler på "andre" og hans grænsedragningsstrategier i forhold til disse (105–134). Jacobsen fokuserer sin analyse på tre af Tertullians værker (og drager paralleller til andre), men strukturerer analysen efter de tre kategorier af "andre". Herved kombineres en tekstnær og tværgående analyse forbilledligt. Jacobsen viser, at Tertullian på den ene side trækker skarpe grænser for sine læsere, mens han på den anden opbløder disse i anerkendelse af den komplekse virkelighed, som læserene befinder sig i. I forhold til hedninger veksler Tertullian mellem at fremmedgøre disse, invitere dem til omvendelse og appellere til fælles menneskelighed.

Markus Mertaniemi undersøger udviklingen i polemikken mod kristne som "de andre" fra tredje til femte århundrede (135–164). Mertaniemis analyse er kronologisk og viser, at den ændrede rollefordeling mellem hedninger og kristne i fjerde århundrede påvirkede polemikkens art – men ikke altid dens substans. Kristne kunne fortsat skildres som umoralske, ugudelige og skyldige i ulykker og nederlag (152–157). Ét punkt kan jeg, artiklens kvalitet til trods, ikke følge. Når de kristne eller deres dyrkelse af Kristus blev karakteriseret som overtroiske/overtroisk var dette ikke kun en kritik af dem eller deres kultus som naive/naiv. For en romer blev *superstitio* også set som en trussel mod samfundets trivsel, freden med guderne og den sociale orden.

Fjerde til femte århundredes kristnes skildringer af hedninger er emnet for Maijastina Kahlos' første artikel (165–195). Artiklen har tre dele. Første del fremægger: hvordan kristne konceptualiserede hedninger og herigennem opretholdt egen identitet (166–171). Anden del analyserer temaer fra kristnes skildringer af hedninger som stupide, umoralske eller ligefrem bestialske og diabolske (171–184). Tredje del undersøger, hvordan det kristne billede af hedninger blev appliceret på andre "andre" (185–192). Artiklen trækker på et stort kildemateriale og leverer originale sidebemærkninger, der kunne udfoldes i selvstændige artikler (fx 168 note 17). Kahlos hævder som afslutning, at den intensive dæmonisering af modstandere, resulterede i vold og ødelæggelse af templer. Den forskning Kahlos henviser til giver imidlertid kun meget få eksempler på hedenske "martyrer" og tempelødelæggelse (i kontrast til forfald).

Antti Lampinen diskuterer i den første artikel i bogens anden del skildringer af gallere og germanere fra senrepublikken til senantikken (199–236). Han påviser, at skildringen af gallere som barbarer trænges i baggrunden efter Galliens erobring, at mange træk overføres på skildringen af germanerne, men at ideen om gallerne, som barbarer, genoplives i senantikken skildringen af bagauderne. Han trækker på et stort kildemateriale fra en lang periode og påviser relativ stor kontinuitet i fremmedgørelsen af "andre" folk fra nord.

Som et glimrende med- og modspil leverer Benjamin Isaac en undersøgelse af en enkelt forfatter, Ammian (237–258). Problemfeltet er Ammians skildringer af fremmede med særligt fokus på alanerne, hunnerne, saracenerne og andre nomadefolk. Ammian skildrer disse folkeslag som moralsk, socialt og kulturelt underlegne, som over-

troiske og uden gudsfrygt. Isaac påviser, at Ammian her trækker på gamle stereotyper.

I bogens sidste artikel argumenterer Maijastina Kahlos for, at religion var en vigtig romersk identitetsmarkør i hele perioden tredje- femte århundrede. Som en komponent i opretholdelsen af det romerske selvbillede blev "andre" fremstillet som afvigende og uromerske. Disse grundtræk ændredes ikke ved overgangen til kristendommen, men det gør indholdet i den rette religiøsitet: I tredje århundrede deltagelse i de rette kultiske ritualer, i fjerde- femte århundrede at tilhøre den rette kristne gruppe.

Kahlos og de øvrige forfattere har leveret en bog, der på trods af geografisk og kronologisk spændvidde har så stor sammenhængskraft, at bogens "værdi" er større end summen af "værdierne" af de enkelte bidrag.

Jakob Engberg
Aarhus

Sankt Brendans sjöfärd. Svensk översättning av Göran Fäldt. Skellefteå: Artos & Norma 2014. 130 s. ISBN: 978-91-7580-679-2.

Sankt Brendans havseilas er en fantastisk historie fra Irlands tidlige middelalder. Beretningen om Brendan og hans ferd var enormt populær i Europa utover i middelalderen og ble raskt oversatt til flere språk. Noen har sett det som en oppbyggelig fortelling for munkar der det liturgiske liv er i fokus, mens andre har latt seg trollbinde av tanken på at dette kan ha vært en reell reise på havet, med oppdagelse av fjerne øyer og nye kontinenter. Det er omdiskutert når verket for første gang ble nedskrevet; forskere har hevdet alt fra slutten av 700-tallet til 900-tallet. Et stort antall latinske manuskripter har overlevd.

Historien innledes med at Brendan, abbed av Clonfert, får besøk av munken Barrind som forteller om sin reise til De helliges lovede land, en øy full av deilige frukter og edelstener, der mat og drikke er unødvendig og der Kristus selv er lyset. Brendan bestemmer seg for å reise til dette paradiset, og sammen med sytten følgesvenner legger han ut i en båt dekket med oksehud. De seiler med vinden; Gud er deres kaptein og ledsager. Brendan holder motet oppe hos brødrene under den strabasjose seilasen som varer i syv år. På reisen møter de

både skremmende havmonstre, ildsprutende fjell, djevler og en ulykkelig Judas Iskariot, men de hjelpes også av talende fugler, gudfryktige munkar og mat som bringes dem på mystisk vis.

Nå har den første svenske oversettelsen av dette verket sett dagslys. Den er gjort av Göran Fäldt og har en fyldig innledning skrevet av Per Beskow. Selve oversettelsen er gjort fra Barron & Burgess' engelske oversettelse *The Voyage of St Brendan. Representative Versions of the Legend in English Translation*.

Det er en vakker liten bok forlaget har gitt ut. Språket er lett og ledig, og verket er rikt illustrert. Fortellingen er i prosaform og med et mere moderne preg enn den norske versjonen av verket som finns tilgjengelig, Helge Nordahls oversettelse av den gammelfranske versjonen. Beskows innledning er informativ og skrevet for å appellere til en bred lezerskare; den henviser både til moderne fantasy-litteratur og til faktiske sjøreiser. Bakerst i boken fins en liten liturgisk ordliste og en liste over salmesitat.

Det er imidlertid en svakhet ved denne utgaven at verket synes å være oversatt fra den engelske oversettelsen. Fäldts tekst er riktignok "granskad av Per Beskow utifrån Carl Selmers latinska utgåva, *Navigatio Sancti Brendai Abbatis*", men man kan spørre seg om ikke det hadde vært naturlig å gå rett til den latinske teksten. Med denne utgivelsen virker det med andre ord som at Artos særlig sikter mot et ikke-akademisk publikum. Verket er som nevnt vakkert illustrert, men der finnes dessverre ingen fortegnelse over illustrasjonene.

Alt i alt er uansett Fäldts oversettelse et velkomment bidrag i vintermørket som vil kunne bidra til at flere nordiske lesere lar seg fengsle av munken Brendan og hans fascinerende reise.

Benedicte Sato Arentzen
Lund

Andreas Westergren. *Sketching the Invisible: Patterns of Church and City in Theodoret of Cyrrhus' Philotheos Historia*. Dokt. avh. Lunds universitet: Centrum för teologi och religionsvetenskap 2012. 340 s. ISBN 9789174733822.

In this dissertation, Andreas Westergren offers a structured study of the multivalent vignettes that comprise Theodoret's *Philotheos Historia*.

Overall, Westergren argues for counting Theodoret's compendium a seminal marker aimed at placing emergent monasticism in the service of civic and ecclesial ideals. On a more particular level, Westergren's study presents a careful and nuanced reading of both text and context. As he, quite literally, 'stages' consideration of both historical reality and rhetorical construct, Westergren aligns his analyses with the spectrum of personalities that organize Theodoret's work. Moving sequentially, he traces a first narrative trajectory which begins with less formal monastic settings and concludes with the coenobitic structures that dot the landscape of late Ancient Antioch, and its Syrian environs. A second narrative line links desert and city in a parallel progression. Within these frames, Westergren elucidates the rhetorical logic that governs the sequence of characters, which populate, and define Theodoret's descriptive topography. He suggests that the protagonists of each of the included lives have been crafted to represent a perceived constituency, within an artfully conceived and carefully delineated narrative tapestry.

Skilfully formulated in a manner that mimics, in some sense, the rhetorical scaffolding it seeks to elucidate, Westergren's study is presented in four distinct segments. A detailed introduction outlines the parameters that ground the present analyses, and includes substantive assessment of existing scholarship. This section simultaneously serves as the prologue to a 'play', whose 'acts' and 'scenes' are variously comprised of more focused selected vignettes. Here, the nomenclature Westergren employs serves to effectively remind the reader of the constructed and performative character of all ancient narrative. As 'Transformative Characters' (chapter 2) enter and exit 'Transformative Spaces' (chapter 3), the stagecraft of discursive analysis is deftly leveraged to make a provocative and compelling argument for reading Theodoret's vision of monastic life as implicitly invested in shaping a civic and ecclesial constituency which, in the final 'act', emerges as a 'Christian Society' (chapter 4).

Westergren introduces the first of these progressions with a civic and philosophical analysis of James of Nisibis (2.2). This is followed by consideration of the *Life* of Eusebius, and with him "the civilization of ascetics who came together to build a monastery" (2.3). A trajectory of 'christianization' continues in Theodoret's account of the "philosophical conversion" of Theodoret's mother (2.4). It culminates with an address of a fourth, and final protagonist, the monk-bishop Abraham,

who introduces a “discourse of ecclesiastization, in which civic society is likewise transform[ed] for the better” (2.5). Westergren suggests this evolution marks a movement that “contextualize[s] the ascetic within a well-known discourse about society where the philosopher had a crucial role” by transferring “the ascetic’s sometimes ambiguous, symbolic impact to the church” (159).

Westergren frames a second, parallel, progression as moving from the “borderland between Persia and Rome to the metropolis of Antioch, and [...] eventually, to Cyrrhus, Theodoret’s [own] diocese” (171). Here, discussion begins with the *Lives* of Julian Saba and James of Nisibis, who are settled “east of the Euphrates” (3.2). It then shifts to consider a subset of longer narratives, whose protagonists are situated geographically in, or near, Antioch. The chapter culminates with stories that take place in “the meadows of Cyrrhus”, the region where Theodoret served as bishop. As Westergren traces this development, he explores the degree to which Theodoret’s treatise, itself, represents a textured and symbolic expression of emergent praxis, aimed at performing the work of melding monastery, village and city into a re-imagined *ekklesia*.

The dissertation’s final chapter argues that Theodoret fashions Symeon the Stylite as the culminating embodiment of each respective progression, and as such, emblematic of “the whole world coming together” (276). Through examining the *Life* of Symeon “from the point of view of the questions [...] [that are] important” to the present investigation (276), Westergren argues that in Symeon, “discourses of sacralization, civilization, christianization, and ecclesiastization” are jointly leveraged (276) so as to advance and affirm the central importance of church in society.

Westergren’s analyses are meticulously researched and thoughtfully presented. His study is deeply rooted in close reading of a broad swathe of critical research. He is both innovative and responsible in reframing primary and secondary source material in a manner that remains, at once, elucidating, and provocative. In places, a somewhat loose, colloquial writing style belies the depth of Westergren’s analyses. Elsewhere, a persistent pre-disposition to infuse historical analysis with theological weight, encumbers ideas that could be rendered in more fluid prose. In turn, while Westergren is overtly meticulous in citing his sources, he is selectively less transparent in documenting the degree to which foundational elements of his study

have been shaped by ongoing conversation with closer contemporaries. This gives Westergren's discussion a veneer of coining a new approach, rather than re-directing ideas that grow out of a rich conceptual ethos. Such opacity arguably reflects the influence of models, methods and modes of scholarship that, in many circles, have happily gone out of vogue. However, it also inadvertently masks the skill with which Westergren has effectively adopted and adapted pre-suppositions encountered in broader, emergent discourse, and deftly made these his own.

Such readily amendable limitations do not diminish the significance of Westergren's overarching project. As Westergren 'sketches the invisible', with Theodoret, he elucidates for his readers a richly woven tapestry of ideas that invite renewed consideration of the structures that shaped the civic identity of an emergent Christian *ekklesia*. By virtue of re-configuring established conclusions and forging new connections, Westergren's approach re-directs the critical focus of scholarly consideration of Theodoret's *Philotheos Historia* in exciting and patently useful ways. As such, this dissertation presents a rich contribution to the fields of both Church History and Ecclesiology. Simultaneously, in envisioning Westergren's future investments, it offers a tantalizing glimpse of what lies unseen just beyond the scholarly horizon.

Lillian Larsen
Redlands, USA

Magnus Zetterholm & Samuel Byrskog (red.). *The Making of Christianity: Conflicts, Contacts, and Constructions: Essays in Honor of Bengt Holmberg*. Coniectanea biblica: New Testament series 47. Winona Lake: Eisenbrauns 2012. 464 s. ISBN: 9781575068176.

Bengt Holmberg är inom den bibelvetenskapliga forskningen känd som en av de stora pionjärererna när det kommer till att använda sociologiska teorier vid tolkningen av nytestamentliga texter. När *Paul and Power*, Holmbergs avhandling, publicerades 1978 var de metoder som idag utgör omistliga redskap i varje exegets verktygslåda ännu till stora delar obeprövade. Att Holmberg tillhörde de första som gjorde detta bevisas inte minst av det faktum att det är omöjligt att skriva en

bok om sociologiska metoder och Nya testamentet utan att nämna hans namn och verk. Hans internationella storhet bekräftas också när man bland dem som velat hedra Bengt Holmberg i denna festskrift, märker namnen på några av de senaste decenniernas mest ansedda forskare på Nya testamentet. Redaktörerna Magnus Zetterholm och Samuel Byrskog, båda verksamma inom ämnet Nya testamentets exegetik vid Lunds Universitet, har alltså samlat en värdig skara medverkande till denna volym, som alla skrivit om ämnen som på olika sätt knyter an till Holmbergs egen forskning. Titeln på volymen, *The Making of Christianity: Conflicts, Contacts, and Constructions*, fångar på ett bra sätt vad det handlar om och alla bidrag har en tydlig koppling till de intresseområden som Holmberg berört. Det kan därför vara lämpligt att innan vi går vidare till dessa artiklar nämna något om Holmbergs viktigaste bidrag till vetenskapen.

I redan nämnda *Paul and Power*, som bar undertiteln *The Structure of Authority in the Primitive Church as Reflected in the Pauline Epistles*, intresserade sig Holmberg för vad som hände med auktoriteten i Paulus församlingar efter att aposteln själv hade lämnat scenen. Genom att använda den berömde tyske sociologen Max Webers teorier om "karismatisk auktoritet" och "rutiniserandet av karisma", jämte bland annat Peter Berger och Thomas Luckmanns klassiker från 1966, *The Social Construction of Reality*, formulerade Holmberg en teori, som skulle komma att bli mycket inflytelserik, om hur kristna ämbeten vuxit fram i de paulinska församlingarna. När hans andra monografi, *Sociology and the New Testament* (1990), kom ett drygt decennium senare hade det blivit på modet att använda sociologiska metoder och perspektiv inom bibelforskningen, och Holmberg fick här tillfälle att vidare utvärdera dessas potential liksom begränsningar vid tolkningen av Nya Testamentet. Efter att 2001 ha publicerat en bok på svenska om Jesus (*Människa och mer: Jesus i forskningens ljus*) återvände Holmberg till de samhällsvetenskapliga perspektiven och står som redaktör för volymen *Exploring Early Christian Identity* från 2008 där han också själv bidrar med artikeln "Understanding the First Hundred Years of Christian Identity". Så långt Holmbergs vetenskapliga gärning.

När vi vänder oss till festskriften märker man att sju av festskriftens sexton artiklar har titlar som innehåller termen "identity", ett ord som varit på modet inom forskningen på senare tid. Bland dessa sju finns några av volymens mest intressanta och ambitiösa bidrag. Jag tänker framför allt på William Campbells "Gentile Identity and Trans-

formation in Christ According to Paul", Gerd Theissens "The Letter to the Romans and Paul's Plural Identity: A Dialogical Self in Dialogue with Judaism and Christianity" och Magnus Zetterholms "'Will the Real Gentile-Christian Please Stand Up!' Torah and the Crisis of Identity Formation." Samtliga dessa tre artiklar diskuterar problematik rörande "kristen identitet" i den tidiga kyrkan i förhållande till samtidens "judendom". Trots att väldigt mycket forskning producerats kring detta på senare tid lyckas de hitta vägar till dessa frågeställningar som bidrar med tänkvärda och ibland oväntade perspektiv. Birger Olssons artikel om förbundsförnyelse i Johannesbrevet är också den läsvärd, och befinner sig i samma sfär som de nyss nämnda genom att den diskuterar frågor om identitet i förhållande till judiskt och kristet. Till artiklarna på ämnet judendom/kristendom får även Stephen Westerholms "The Judaism Paul Left Behind Him" räknas, i vilken Westerholm argumenterar för ett mer traditionellt perspektiv på Paulus förhållande till judendomen.

Övriga bidrag som uttryckligen behandlar frågor om identitet är Halvor Moxnes artikel "Constructing the Galilee of Jesus in an Age of Ethnic Identity", Karl Olav Sandnes "Statues and Identity: Dion of Prusa's (Dio Chrysostomos) Rhodian Discourse (*Or.* 31) and the New Testament", och Adela Yarbro Collins "Baptism and the Formation of Identity". Av dessa tre är den förstnämnda, vilken är inriktad på modern forskningshistoria, starkast. Övriga två är främst textgenomgångar som, även om de innehåller en del intressant, inte landar i särskilt spektakulära slutsatser.

Festskriftens huvudtitel är ju *The Making of Christianity*, och tydligt är att detta syftar på en process som inte var avslutad i och med att Nya testamentets skrifter blivit författade. Således behandlar flera av artiklarna även material från den tidiga kyrkohistorien. Samuel Byrskog diskuterar idén om tidiga Jesustraditioner som "minnen" hos bland andra Papias och Justinus Martyren; Judith Lieu resonerar kring synen på kvinnor hos de tidigkristna apologeterna, med särskilt fokus på Justinus Martyren och Minucius Felix; och Tommy Wassermans bidrag behandlar manuskriptstudier och Bart Ehrmans idé om "the orthodox corruption of Scripture" (tanken att "ortodoxa" skrivare ändrade i manuskripten för att anpassa dem till den rätta läran) som Wasserman opponerar sig emot. Klart läsvärt är ett annat av volymens mer ambitiösa bidrag författat av Anders Runesson. Han ställer i sin artikel frågan om det är möjligt att tala om *mission* före 300-talet och

problematiserar begreppet genom att bland annat diskutera dess relation till våld och imperialism på ett mycket sakligt sätt.

I James Dunns artikel "The Legal Status of the Earliest Christian Churches" och Mikael Tellbes "Ephesus and Power: Early Christian Textual Prototypes of Authority in a Local Perspective" är vi åter tillbaka i de sociologiska perspektiven med två artiklar som på ett lämpligt sätt knyter an till Holmbergs gärning på det området; särskilt Tellbes artikel som innehåller en utförlig diskussion av *Paul and Power*. De resterande två bidragen behandlar Jesus och evangelieforskningen: Birger Gerhardssons korta text om de synoptiska evangeliernas liknelser och Dieter Mitternachts intressanta och kritiska undersökning av påven Benedikts syn på historisk-kritisk forskning rörande "den historiske Jesus".

Bengt Holmberg kan med all rätt känna sig hedrad över att ha fått den här volymen tillägnad sig. En röd tråd går igenom den så att var och en som är intresserad av kristendomens framväxt och den tidiga kyrkan finner mycket som är värdefullt och många stimulerande bidrag.

Martin Wessbrandt
Lund

Manuskript till *Patristica Nordica Annuarium*

PNA tar emot manuskript för akademiska artiklar inom fältet patristik och senantik religion. Artiklarna bör vara skrivna på ett skandinaviskt språk, alternativt på engelska. Längden får inte överskrida 10 000 ord, fotnoter inkluderat. Artikeln kompletteras med en kort sammanfattning på engelska (ca 150 ord) och nyckelord. Manuskriptet skall vara utformat enligt *PNA*s författarinstruktioner, se www.teol.lu.se/institutionen/tidskrifter/patristica-nordica-annuarium/. Författaren måste själv se till att manuskriptet är språkligt bearbetat; redaktionen utför inte språkgranskning. Artiklar som värderas för publikation granskas av en anonym fackreferent (*peer reviewer*). Elektroniska manuskript skickas till andreas.westergren@teol.lu.se före 1 september.